

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך ה, תשי"ד

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

בירורי לשון

הטעות היא אחד הגורמים המרובים לשינויים ולהתפתחות
בלשון בכלל ובייחוד בלשוננו העברית במשך חייה הארוכים
כפי שהראה פרופ' נ"ה טור-סיני (ביטויים שנולדו מתוך טעות.
לשון וספר, כרך הלשון, ע' 337 ואילך). הגלות הפסיקה את
ההתפתחות הטבעית של הלשון העברית, ודברי התורה
והנביאים נעשו נושא של לימוד קלאסי בבתי המדרשות של
תקופת בית שני על רקע לשוני שונה ומתוך חיים תרבותיים
מחודשים אחרים. רבים הם הביטויים וצורות הלשון הקלאסיים
המקראיים, שאע"פ שתוכנם הובן כראוי, נתעלם מן המדברים
והלומדים מובנם האטימולוגי והלכסיקאלי המקורי וקיבלו
משמעות אחרת מאשר בקדמתם. דוגמה מאלפת מביא טור-
סיני בראשית מאמרו הנ"ל: „שלוש רגלים, כלומר שלוש
פעמים, תחוג לי בשנה, אמרה תורה; אך השומע משפט זה
מבין אותו, כאילו נאמר, ג' חגים תחוג לי בשנה, ומתוך
טעות ההבנה שבדברי חוק זה קיבלה המלה רגל הוראה
חדשה, והיא: אחד מג' החגים, פסח, שבועות, סוכות, שבהם
היו ישראל עולים לרגל". טעויות הבנה כאלו אירעו,
במידה פחותה יותר, גם ללשון חכמים במשך נדודי הגולה.
וברצוני להביא כאן שתי דוגמאות השייכות לתחום זה של
שינויי לשון, אחת מן המקרא ואחת מלשון חכמים.

י. פי שנים

ביטוי זה, הנמצא בתורה בעניין הנחלת הבנים, — „לא

יוכל לבכר את בן האהובה על פני בן השנואה הבכור, כי את הבכור בן השנואה יכיר לתת לו פי שנים בכל אשר ימצא לו" (דברים כא, טז – יז) — רגילים אנו לפרשו כפליים, וכך שימושו בפינוהיום. אותו מובן רואים אנו בבקשת אלישע מאלהו בטרם נלקח מעמו: ויהי נא פי שנים ברוחך אלי (מ"ב ב, ט). חושבים אנו, שביקש אלישע מרבו, כי יאציל עליו כפליים ברוחו. אולם מוזרה ומתמיהה היא בקשה כזו בפי התלמיד. ואמנם ר' יונה בן ג'נאח בספר השרשים שלו (ערך פה), ר' אברהם אבן עזרא בדברים כ"א ור' יוסף קמחי (דבריו מובאים ברד"ק, מ"ב, ב) סבורים, שלא ביקש אלישע מאלהו אלא מתן שני שלישים ברוחו, ופי שנים פירושו שני חלקים כמו בדברי הנביא: והיה בכל הארץ, נאום ה', פי שנים בא יקרתו יגןעו, והשלישית ינתר בה (זכריה יג, ח).² מבחינת דקדוקית הצורה פי שנים היא לפי דעת טור-סיני (מילון בן יהודה, X, 4840 ב, הערה 3) במקום פים שנים, כלומר חלקים שניים, שני שלישים, כמו "שני בנים" בנפרד במקום "שניים בנים".³

-
1. וכן לשון התרגום הארמי: על חד תרין כתרגום כפליים בכל חטאותיה (ישעיה מ, ב), וזו היא גם דעת רש"י שם.
 2. פי שנים והשלישית — על דרך: ונחתם חמישית לפרעה וארבע הידות יהיה לכם (בראשית מז, כד). גם אדוארד קיניג מתרגם כך בספריו, ומעניין לציין, שבמילונו למקרא עמד על זכות ראשוניותו בפירוש זה בוויכוחו עם ברתולי.
 3. כבר העיר הרד"ק (מכלול, שער דקדוק הפעלים, טור א, אבן יא) על צורת ריבוי נפרד בלי מ' כגון חלוני שקופים אטומים (= חלונים, מ"א ה, ד) משלחת מלאכי רעים (= מלאכים, תהלים עח, מט) ועוד.

בשימושנו בניב פי שניים במובן „כפליים” יש תופעה של גלגול הוראה. בצירוף זה, שהיה נפוץ בדין הירושא של התורה, שמעו שהבכור נוטל כפליים כֶּאֱחָיו, ובמשך הזמן נשתכחה לגמרי ההוראה המקורית, ובמקום „כפליים” אמרו פי שניים והבינו בזה פְּעָמִים שְׁתַּיִם (ובדיבורנו אנו משתמשים גם ב„פי שלושה” וכו’).

אימתי חל גלגול הוראה זה במלים האלו? ואימתי נכנסו גם לשימוש ספרותי למעשה? למעיה ראינו (ע’ 17, הערה 1).
 שכך פירש אותן רש”י, ולפניו גם התרגום הארמי בספר מלכים. גם שאר תרגומים תרגמו בדרך זו „פי שנים ברוחן” של אלישע. בתלמוד בבלי מראים לנו שני מקומות, שגם אצל האמוראים הייתה דעה זו מקובלת. בסנהדר’ (מו”ע”א) סבור רב פפא, שאלישע החיה שני מתים, ובזה נתקיימה בקשתו, כי אליהו לא השיב אלא נפש ילד אחד. במקום אחר באותה מסכת (קה ע”ב) למדים משיחה זו שבין אליהו לאלישע את אמיחות פתגם ר’ יוסי בר חוני: בַּל אדם מתקנא חוץ מבנו ותלמידו (אליהו מילא את בקשת תלמידו והאציל עליו כפליים ברוחו ולא התקנא בו).

השימוש הספרותי של ניב זה במובן הבלתי מקורי 2 ישנו כבר בתקופה קדומה, בימי בית שני, בספר בן סירא (כמאתיים שנה לפני הספירה הרגילה): פִּי שְׁנַיִם רְעָה תְּשִׁיג

1. ברייתא אחת (ב”ב קכב — קכג) עוסקת בשאלה משפטית. אם פי

שניים הם שני חלקים או שני שלישים מכל הנכסים.

2. מילון בן־יהודה מביא רק ציטטה אחת מן השירה העברית באיסלית

במאה ה־13.

בכל טובה תגיע אליו (יב, ה) – ופירושו: רעה כפולה תשיג על כל טובה שתשפיע (לרשע). ובראשית תקופת הפיוט הארץ ישראלי בפיוטי ינני (במאה הששית בערך): דיבקתה לשוקים בשנים / כי לפי העוצב שכר פי שנים (יצרת שתי רגליים לאדם, כי לפי צערו בקיום המצוות שכרו כפול, – עמ' קל, מהדורת זולאי). ועל הפסוק „וקח מאתם מטה מטה לבית אב מאת כל נשיאיהם” ינני מפייט: יחד מטה מטה הזהרתה פי שנים / כי מכל מטות בחרת מטות שנים (עמ' קצה) – ופירושו: צוית ואמרת פעמיים מטה, משום שבחרת בשני שבטים, בשבט לוי לכהונה ובשבט יהודה למלכות). במפרשים מוצאים אנו פי שנים בהוראת „כפליים” ברש"י (סנהדרין צד ע"א, ד"ה כשבאו... אמרו על חד תרין), כלומר זה יפה פי שנים כמקומנו (מובא בהיכל רש"י של אבינרי, א, עמ' שיב) ועוד י.

לבסוף יש להעיר, כי פעם אחת מובא גם במשנה (עירובין ב, ה) פי שנים במובן כפליים: ר' יוסי אומר אפילו ארכה פי שנים ברחבה מטלטלין בתוכה², ברם אין זה הנוסח של כל ההוצאות. במקומו יש: ארכה כשנים ברחבה³. גם בגמרא שלנו למשנה זו (כג ע"ב) מוצאים אנו פעמיים

1. „פי שנים” במובן המקורי נמצא בספרות המפרשים ברמב"ן לתורה. עיין מילון בן יהודה.

2. לשון המשנה בבבלי, וגם בבבלי דפוס ראשון (עפ"י גולדשמיד), ברי"ף (ראם ווילנא).

3. כ"י קויפמן, כ"י מינכן, פירוש ר' חננאל, רא"ש, פירוש המשניות להרמב"ם, ירושלמי וויניציאה, משנה הוצאת לו, גם תוספתא עירובין ב (ב) 7.

לשון „פי שנים“ במובן זה¹, וגם כאן יש נוסח בלא מלת „פי“. וכדאי להתבונן, מהו הנוסח המקורי של המשנה והגמרא, אם הוכנס „פי שנים“ על ידי המעתיקים אגב שגרה מלשון המקרא ומלשון החכמה והפיוט, או שמא הוא הנוסח המקורי וחלו בו ידי מדקדקים מתקנים, כמו שאנו מוצאים בכמה מקומות במשנה ובתלמוד.

יא. בעלי חיים, בעל חי

דוגמה אחרת בתחום גלגול ההוראה שאביא כאן מראה לנו תהליך שונה במקצת: שינוי צורה המביא לידי שינוי הצד התחבירי מבלי לשנות את התוכן הלכסיקאלי. התלמוד משתמש במקומות רבים בצירוף בעלי חיים בריבוי. ונדמה שלשון יחיד מזה אינו בנמצא שם. בספרות ימי הביניים מוצאים אנו כאן וכאן את היחיד בעלי חיים, כגון: זה הבעל חיים לא ישלם לו מזונו (רלב"ג, איוב לט, בביאור המענה לפסוק ז, מקראות גדולות באזיליאה, שנת שע"ח-שע"ט), ועוד. ברם עפ"י גזרו את היחיד בדרך אחרת ואמרו בעל חי: כמו שבכל איש ואיש יש בו אברים רבים מתחלפים כלם מצטרכים לקיום הבעל חי (כפר העיקרים לר' יוסף אלבו, מהדורת הוויק, עפ"י כתבי יד, מאמר ראשון, פרק ו', ע' 76). ובאותו פרק עוד שלוש פעמים בעל חי, וכן בשאר פרקי הספר, וכן בפירוש ר' עובדיה ספורנו לתורה וכו'.

1. בכ"י מינכן כאן פי שנים, אולם ברש"י ואחרים שינויי

וכו'. ולא במפרשים ובספרי הפילוסופים בלבד, אלא אפילו בשירה: אם ההבדל בין בעל חי / אל האדם הוא הדיבור, / למה האל נתן לשון / דוברת לְטָפֶשׁ נְכוּרָה? (דיואן לעמנואל פראנשים, מהד' ברנשטיין, שיר קא).

מאין הגיעו לצורה זו של הצירוף בלשון יחיד? יש לשער, שכאן לפנינו השפעת צירופים המצויים ביותר בלשון חכמים: בעלי בתים – בעל בית, בתי מדרשות – בית מדרש, ערבי שבתות – ערב שבת, ראשי חדשים – ראש חודש ועוד ו'. אלא שבצירופים אלו ישנם שני שמות עצם בסמיכות, ואילו צירוף בעל חי הנגזר מן „בעלי חיים“ נשתנה בו השם המופשט, הסומך, לשם תואר שהוא לוואי לשם הראשון (בעל חי = יצור חי)².

על התהוות הצורה הייתה השפעה גם מצד אחר: שם-התואר חי כשם-עצם, שמובנו העיקרי במקרא הוא בן-אדם³, משמש בעברית שלאחר המקרא לבעלי חיים⁴, ובייחוד התפשט שימוש זה בספרות הפילוסופית של ימי הביניים (דומם, צומח, חי, מדבר). במקום חי זה, שהיה נפוץ ביותר,

1. עיין סגל, דקדוק לשון המשנה, ע' 66.

2. על דרך הפירוש של בעל משחית, משלי יח, ט, שתרגמו: גברא מן פלגא כתרגמו של איש משחית (שם כח, כד). העם בור לפי זה: בעל קורא, בעל חוקע, בעל מחבר, בעל מגיה.

3. ויקרא האדם שם אשתו חוה, כי היא היתה אם כל חי (בראשית

ג, כ); אשר בידו נפש כל חי ורוח כל בשר איש (איוב יב, י), ואחרים כיוצא בו; ובמקראית המאוחרת: וה חי יתן אל לבו (קהלת ה, ב).

4. אבר מן החי, דם מן החי.

הוסיפו ואמרו גם בעל-חי במובן יצור חי. בריבוי
התלמודי „בעלי חיים” ראו מבחינה תחבירית גיכ שם עצם
ותואר השם: בעלים חיים, יצורים חיים¹.

תהליך דומה היה לצירופים תלמידי חכמים —
תלמיד חכם. כאן חל שינוי הצורה בלשון חכמים גופא.
אנו מוצאים בלשון חכמים המקורית, הארץ-
ישראלית: מעשה שהלך רבי אילעאי אצל רבי אליעזר
בלוד. א"ל: אף את משובתי הרגל. והלא אמרו שאין שבחו
של תלמיד חכמים להיות מניח את ביתו ברגל והולך
לו (ירושלמי סוכה, פרק ב הלכה ה, דף נג ע"א, דפוס ויניציאה).
החוקר התלמודי ר' שאול ליברמן, המביא ציטטה זו בספרו
„הירושלמי כפשוטו” (חלק א, כרך א, עמ' כב), אומר:
„ברור לי שבירושלמי כתבו תמיד תלמיד חכמים”. והוא
מוכיח בעליל, שזהו המובן המקורי של הניב הזה². בלשון
חכמים המאוחרת חל שינוי, וגזרו מן „תלמידי חכמים” —
„תלמיד חכם” בהשפעת צירופים מעין אלו שהזכרתי למעלה.
ואנו רואים בביטוי זה ביחיד וברבים שם-עצם עם שם-תואר
לוואי: תלמיד שהוא חכם, תלמידים שהם חכמים³.

1. כמו: משלחת מלאכי רעים ועוד. עיין למעלה ע' 17, הערה 3.

2. עיין שם ובכל החומר שמביא חנוך ילון בקונטרסים לענייני

הלשון העברית, א, ע' 84 וע' 82.

3. לעניין בעל חי עיין גם בספרו של משה גוטשטיין, תחביר

ומילונה של הלשון העברית שבתחום השפעתה של הערבית, § 60.